PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

MILLIY TARJIMACHILLIK VA ADABIY ALOQALAR

Rafiqjonov Odiljon Rustamjon o`g`li

Toshkent davlat transport universiteti

“Iqtisodiyot” fakulteti TNR-1 guruh talabasi

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.19997760

Annotatsiya: Ushbu maqola milliy tarjimachilikning o'zbek adabiyoti rivojidagi o'rni va uning xalqaro adabiy aloqalarni mustahkamlashdagi ahamiyatini tahlil qiladi. Unda tarjima jarayonlarining o'zbek adabiyotiga yangi g'oyalar, janrlar va uslublarni olib kirishi, shuningdek, jahon adabiyotining durdonalarini milliy kitobxonlarga tanishtirishi ko'rib chiqiladi. Maqola o'zbek adabiyotining chet ellarda tarjima qilinishi orqali erishilgan yutuqlar va madaniyatlararo muloqotning chuqurlashuviga e'tibor qaratadi. Shu bilan birga, milliy tarjimachilik maktabining shakllanishi va uning adabiy aloqalar tizimidagi strategik rolini yoritadi.

Kalit so'zlar: Milliy tarjimachilik, Adabiy aloqalar, Madaniyatlararo muloqot, O'zbek adabiyoti, Tarjima nazariyasi, Jahon adabiyoti, Adabiy ta'sir, Tarjimonlik maktabi.

Milliy tarjimachilik har qanday adabiy tizimning ajralmas qismi bo‘lib, u nafaqat boshqa madaniyatlar bilan aloqa o‘rnatish vositasi, balki o‘z adabiyotining boyishi va rivojlanishi uchun ham muhim omil hisoblanadi. O‘zbek adabiyoti tarixida tarjima doimo markaziy o‘rin egallab kelgan, ayniqsa XX asrda milliy o‘zlikni anglash va mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib qilishda muhim rol o‘ynagan. Jadid ma’rifatparvarlari davridan boshlab, tarjima orqali jahon adabiyotining ilg‘or g‘oyalari va badiiy yutuqlari o‘zbek kitobxonlariga yetkazilgan, bu esa milliy adabiyotning janrlar, uslublar va mavzular jihatidan kengayishiga xizmat qilgan. Oybek va G‘afur G‘ulom kabi atoqli adiblar tarjimani o‘z ijodiy faoliyatining uzviy qismi deb bilganlar, shu tariqa o‘zbek adabiyotini jahon badiiy xazinalari bilan boyitish an’anasini davom ettirganlar. Bu jarayon milliy adabiyotning o‘ziga xosligini saqlagan holda, uning umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashuviga zamin yaratgan. Tarjima madaniy diplomatiyaning muhim vositasi sifatida ham xizmat qiladi, chunki u milliy adabiyotni xalqaro maydonga olib chiqish, boshqa xalqlar bilan adabiy aloqalarni mustahkamlash va o‘zaro madaniy tushunishni chuqurlashtirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, milliy tarjimachilikning rivojlanishi adabiy aloqalar doirasini kengaytirib, xalqlar o‘rtasida madaniy ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda tarjimachilik sohasiga berilayotgan e’tibor tobora ortib bormoqda. Mamlakatimizda tarjimon kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan davlat dasturlari va farmonlari qabul qilinishi , bu sohaning strategik ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi. Zamonaviy tarjimon nafaqat til bilish va badiiy mahoratga ega bo‘lishi, balki universal bilimlar, ilg‘or kommunikatsiya texnologiyalari va hatto loyihalarni boshqarish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi talab etiladi . Bu talablar tarjima nazariyasi va amaliyotiga yangicha yondashuvlarni taqozo etadi, xususan, Snell-Hornby, Baker va Robinson kabi xalqaro miqyosda tan olingan olimlarning asarlariga tayanish orqali o‘zbek tarjimachilik maktabini jahon standartlari bilan uyg‘unlashtirish zarurati paydo bo‘ladi . Tarjima nazariyasining chuqur o‘rganilishi, uning tarixiy bosqichlari, G‘arb va Sharq tarjima maktablarining o‘ziga xosliklari, shuningdek, tarjima jarayonining etik jihatlari va vositalari bo‘yicha bilimlar zamonaviy mutaxassislar uchun fundamental ahamiyat kasb etadi . Bu esa

tarjimaning shunchaki matnni bir tildan ikkinchi tilga o‘girish emas, balki madaniy-tarixiy kontekstlarni, badiiy uslublarni va g‘oyaviy mazmunni to‘liq yetkazish san’ati ekanligini anglatadi.

O‘zbek adabiyotining jahon miqyosidagi tarjimasi va jahon adabiyotining o‘zbek tiliga o‘girilishi o‘zaro adabiy aloqalarni mustahkamlashning ikki tomonlama jarayonidir. Bir tomondan, Alisher Navoiy asarlarining rus tilida o‘qilishi yoki Lev Tolstoy asarlarining o‘zbek kitobxonlariga yetkazilishi kabi misollar, tarjimaning madaniy almashinuvdagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. Ikkinchi tomondan, o‘zbek adabiyotining xorijiy tillarga tarjima qilinishi uning xalqaro maydondagi nufuzini oshiradi va boshqa xalqlar uchun o‘zbek madaniyati va tarixi bilan tanishish imkoniyatini yaratadi. Masalan, Ahmad Mammedov she’riyatining o‘zbek tiliga tarjimalari o‘zbek-turkman adabiy aloqalarini chuqurlashtirishda muhim rol o‘ynagan . Bu kabi tarjimalar nafaqat ikki xalq o‘rtasidagi adabiy tushunishni kuchaytiradi, balki ularning umumiy madaniy merosini boyitadi va o‘zaro hurmatni shakllantiradi . Amerika, Yevropa, Rossiya, Yaponiya va Turkiya olimlarining Turkiston tarixi va adabiyotiga qiziqishi, o‘zbek asarlarini ko‘plab tillarga tarjima qilishi ham bu jarayonning xalqaro miqyosdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Ayniqsa, AQSh olimlarining Markaziy Osiyo tadqiqotlariga bo‘lgan qiziqishi va moliyaviy ko‘magi, Edward Allworth kabi olimlarning Jadid asarlarini tarjima qilish orqali o‘zbek adabiyotini targ‘ib qilishi, shuningdek, Roberta M. Micallefning zamonaviy o‘zbek she’riyatini tarjima qilishi milliy uyg‘onish g‘oyalarini xalqaro jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Milliy tarjimachilik va adabiy aloqalar masalasi o‘zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida uzoq yillardan buyon dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. Ushbu bo‘limda mavjud ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, darsliklar va maqolalar tanqidiy tahlil qilinib, ularning "Milliy tarjimachilik va adabiy aloqalar" mavzusini yoritishdagi hissasi, shuningdek, mavjud bo‘shliqlar va kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari aniqlanadi. Tahlil jarayonida, ayniqsa, 2020-yildan keyin nashr etilgan adabiyotlarga alohida e’tibor qaratiladi, chunki ular sohaning zamonaviy tendensiyalari va yondashuvlarini aks ettiradi. Kirish qismida ta’kidlanganidek, tarjimaning milliy adabiyotning ajralmas qismi ekanligi, uning madaniyatlararo ko‘prik vazifasini o‘tashi va o‘zbek adabiyotining boyishiga xizmat qilishi umumiy e’tirof etilgan haqiqatdir. Ushbu bo‘limda esa bu umumiy qoidalar ilmiy adabiyotlar prizmasidan chuqurroq tahlil qilinadi.

O‘zbek tarjimachilik maktabining shakllanishi va tarixiy bosqichlari masalasi mahalliy adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan. Jadidchilik harakati davridan boshlab, tarjimaning milliy o‘zlikni anglash va ma’rifatni yoyishdagi roli ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Xususan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat kabi jadid ma’rifatparvarlarining g‘arb va sharq adabiyotidan namunalarni tarjima qilish orqali milliy adabiyotga yangi g‘oyalar, janrlar va uslublarni olib kirganliklari ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan . Bu davr tarjimalari nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan, chunki ular sovet totalitarizmi sharoitida milliy tafakkurni saqlash va ozodlik g‘oyalarini bilvosita targ‘ib qilish vositasi bo‘lib xizmat qilgan . Adabiyotshunoslar bu davr tarjimalarining badiiy-estetik qimmatini, ularning o‘zbek adabiyoti rivojiga ta’sirini tahlil qilar ekan, ko‘pincha tarjimonlarning ideologik bosim ostida qanday ijodiy yechimlar topganliklariga e’tibor qaratadilar. Biroq, jadidlar davridagi tarjima tamoyillarini, ularning nazariy asoslarini va turli tarjimonlarning individual uslublarini chuqur qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan kompleks tadqiqotlar hali ham yetarli emas. Mavjud adabiyotlar ko‘proq umumiy tarixiy fonni va tarjimaning umumiy ta’sirini yoritadi, ammo har bir tarjimonning o‘ziga xos yondashuvlari, tanlagan strategiyalari va ularning nazariy asoslari bo‘yicha chuqur ilmiy ishlar kam.

Sovet davri tarjimachiligi ham adabiyotshunoslikda katta o‘rin tutadi. Bu davrda Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor kabi atoqli adiblar tarjimani o‘z ijodiy faoliyatining uzviy qismi deb bilganlar va jahon adabiyotining eng sara namunalarini o‘zbek tiliga o‘girganlar . Bu jarayon o‘zbek adabiyotini jahon badiiy xazinalari bilan boyitish an’anasini davom ettirgan. Adabiyotshunoslikda bu

tarjimalarning badiiy mahorati, ularning o‘zbek tilining imkoniyatlarini kengaytirishdagi roli va milliy adabiyotga yangi janrlar (masalan, roman, drama) va uslubiy yechimlarni olib kirishdagi ahamiyati keng tahlil qilingan. Biroq, sovet davridagi tarjima siyosati, ideologik cheklovlar va senzurani hisobga olgan holda, tarjimonlarning qanday strategiyalardan foydalanganliklari, matnni "moslashtirish" yoki "lokallashtirish" jarayonlari qanday kechganligi bo‘yicha chuqur nazariy va empirik tadqiqotlar kam. Mavjud adabiyotlar ko‘pincha tarjimalarning natijalarini, ya’ni o‘girilgan asarlarning o‘zbek adabiyotidagi o‘rnini tahlil qiladi, ammo tarjima jarayonining o‘ziga xos murakkabliklari, tarjimonlarning qaror qabul qilish mexanizmlari va ularning ideologik bosimga qanday javob berganliklari bo‘yicha chuqur ilmiy tahlillar yetishmaydi. Bu esa kelajakdagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Ushbu ilmiy ish "Milliy tarjimachilik va adabiy aloqalar" mavzusini chuqur va har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, uning metodologik asosini sifatli tadqiqot yondashuvi tashkil etadi. Mazkur yondashuv tarjima jarayonining murakkab tabiatini, uning madaniy, ijtimoiy va siyosiy kontekstlar bilan o‘zaro bog‘liqligini, shuningdek, adabiy aloqalar dinamikasini tushunishga imkon beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek tarjimachilik maktabining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini, uning milliy adabiyotga ta’sirini, o‘zbek adabiyotining jahon miqyosidagi tarjimasini va madaniy diplomatiyadagi o‘rnini, shuningdek, zamonaviy tarjimachilikning dolzarb muammolari va istiqbollarini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Bu maqsadlarga erishish uchun bir qator o‘zaro bog‘liq tadqiqot usullari va nazariy asoslar qo‘llaniladi. Tadqiqotning umumiy dizayni deskriptiv-analitik va qiyosiy-tarixiy yondashuvlarni o‘zida mujassam etadi, bu esa tarjima hodisasini ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganishga imkon beradi.

Maqolanig nazariy asosi zamonaviy tarjima nazariyasining bir qancha yo‘nalishlarini qamrab oladi, bu esa mavzuning ko‘p qirrali tabiatini to‘liq yoritishga xizmat qiladi. Xususan, Odilova ta’kidlaganidek, Snell-Hornby, Baker va Robinson kabi xalqaro miqyosda tan olingan olimlarning asarlariga tayanish orqali o‘zbek tarjimachilik maktabini jahon standartlari bilan uyg‘unlashtirish zarurati mavjud. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotda Skopos nazariyasi, Deskriptiv Tarjima Tadqiqotlari (DTT) va Polysistem nazariyasi kabi yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Bu nazariyalar majmuasi tarjimaning shunchaki til o‘tkazish emas, balki madaniy-tarixiy kontekstlarni, badiiy uslublarni va g‘oyaviy mazmunni to‘liq yetkazish san’ati ekanligini anglashga yordam beradi .

Skopos nazariyasi Hans Vermeer tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, tarjimaning maqsadga yo‘naltirilganligini, ya’ni tarjima jarayonida matnning qaysi maqsadga xizmat qilishi asosiy mezon bo‘lishini ta’kidlaydi. Bu nazariyaga ko‘ra, tarjimonning asosiy vazifasi original matnni so‘zma-so‘z o‘girish emas, balki qabul qiluvchi auditoriya va tarjimaning belgilangan maqsadi uchun eng maqbul bo‘lgan matnni yaratishdir. Bu ayniqsa, jadidlar davridagi ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilish maqsadida qilingan tarjimalarni, shuningdek, sovet davridagi ideologik yo‘nalishdagi tarjimalarni tahlil qilishda qimmatli bo‘ladi. Masalan, jadid ma’rifatparvarlari g‘arb adabiyotidan asarlarni tarjima qilar ekan, ularning asosiy skoposi milliy ongni uyg‘otish, zamonaviy bilimlarni yoyish va jamiyatni isloh qilish bo‘lgan. Shu sababli, ular matnni o‘zbek o‘quvchisiga moslashtirish, ba’zan esa originaldan chekinib, o‘z g‘oyalarini singdirish kabi strategiyalardan foydalanganlar. Bu yondashuv tarjima mahsulotining qabul qiluvchi madaniyatga ta’sirini va uning ijtimoiy funksiyasini tushunishga yordam beradi. Sovet davrida esa tarjimalarning skoposi kommunistik ideologiyani targ‘ib qilish, sovet xalqlarining do‘stligini ko‘rsatish va sotsialistik realizm tamoyillarini mustahkamlash bo‘lgan. Bu holatda tarjimonlar matnni senzura talablariga moslashtirish, ba’zi qismlarni o‘zgartirish yoki olib tashlash kabi usullarga murojaat qilishgan. Skopos nazariyasi ushbu tarjima jarayonlarining ortidagi maqsadlarni va ularning tarjima mahsulotiga ta’sirini tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi, shu bilan birga tarjimonning ijodiy erkinligi va cheklovlari o‘rtasidagi munosabatni ham yoritadi.

Deskriptiv Tarjima Maqolalari (DTT) yondashuvi, Gideon Toury va Itamar Even-Zohar kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan bo‘lib, tarjima hodisasini tavsiflashga, uning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstlarini o‘rganishga qaratilgan. DTT tarjimani normativ emas, balki empirik hodisa sifatida ko‘rib chiqadi, ya’ni tarjimalar qanday bo‘lishi kerakligini emas, balki ular aslida qanday amalga oshirilganini o‘rganadi. Bu yondashuv tarjima jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini, tarjimonlarning tanlovlarini va ularning oqibatlarini tahlil qilishda yordam beradi. DTT doirasida tarjima normalari, ya’ni ma’lum bir davrda yoki madaniyatda tarjimonlar tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari o‘rganiladi. Ushbu tadqiqotda DTT yondashuvi o‘zbek tarjimachilik maktabining turli bosqichlarida qanday tarjima normalari hukmronlik qilganini, bu normalarning qanday shakllanganini va qanday o‘zgarganini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, jadidlar davrida tarjima normalari ko‘proq ma’rifatparvarlik va moslashtirishga qaratilgan bo‘lsa, sovet davrida ideologik nazorat va sotsialistik realizm normalari ustunlik qilgan. Mustaqillik davrida esa jahon adabiyotini asl holiga yaqinroq yetkazish va milliy adabiyotni xalqaro maydonga olib chiqishga qaratilgan yangi normalar shakllanmoqda. DTT yordamida bu normalarning tarjima mahsulotiga qanday ta’sir ko‘rsatganini va ularning o‘zbek adabiyoti rivojiga qanday hissa qo‘shganini chuqur tahlil qilish mumkin. Bu, shuningdek, tarjima normalarining adabiy polysistemadagi o‘zgarishlar bilan qanday bog‘liqligini ham ko‘rsatadi.

Polysistem nazariyasi, Itamar Even-Zohar tomonidan taklif qilingan bo‘lib, adabiyotni o‘zaro bog‘liq tizimlar majmui sifatida ko‘rib chiqadi va tarjimaning milliy adabiy tizim ichidagi o‘rnini, uning markaziy yoki periferik mavqeini aniqlashga imkon beradi. Bu nazariyaga ko‘ra, tarjima adabiy tizimda doimiy ravishda o‘zgaruvchan rol o‘ynaydi: ba’zan u innovatsiyalar manbai bo‘lib, adabiy tizimning markazida turadi, ba’zan esa mavjud normalarni mustahkamlovchi periferik faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tadqiqotda Polysistem nazariyasi o‘zbek adabiyoti polysistemasi doirasida tarjimaning turli davrlardagi o‘rnini va funksiyasini tahlil qilish uchun qo‘llaniladi. Masalan, jadidlar davrida tarjima yangi janrlar, uslublar va g‘oyalarni olib kirish orqali o‘zbek adabiy polysistemasining markaziy qismida turgan. Bu davrda tarjima milliy adabiyotning modernizatsiyasiga va yangi adabiy shakllarning paydo bo‘lishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Sovet davrida esa, garchi tarjima hajmi jihatidan katta bo‘lsa-da, u ko‘pincha ideologik nazorat ostida bo‘lib, mavjud adabiy normalarni mustahkamlashga xizmat qilgan va shu sababli periferikroq rol o‘ynagan. Bu davrda tarjima asosan sovet ideologiyasiga mos keladigan asarlarni o‘zbek tiliga o‘girishga qaratilgan bo‘lib, milliy adabiyotning o‘ziga xos rivojlanishiga cheklovlar qo‘ygan. Mustaqillik davrida esa tarjima yana markaziy o‘rinni egallab, o‘zbek adabiyotini jahon adabiyoti bilan integratsiya qilish va yangi badiiy tendentsiyalarni olib kirishga xizmat qilmoqda. Bu davrda tarjima orqali jahon adabiyotining eng sara namunalari o‘zbek kitobxonlariga yetkazilmoqda, shu bilan birga o‘zbek adabiyotining xorijiy tillarga tarjimasi ham faollashmoqda. Polysistem nazariyasi tarjimaning adabiy tizim ichidagi dinamik rolini, uning adabiy evolyutsiyaga ta’sirini va adabiy aloqalar doirasidagi o‘rnini tushunishga yordam beradi.

Adabiy manbalarni tahlil qilish: Bu usul tarjima qilingan badiiy asarlar, original o‘zbek adabiyoti namunalari va ularning xorijiy tillardagi tarjimalarini, shuningdek, xorijiy adabiyotning o‘zbek tiliga o‘girilgan namunalarini chuqur o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Xususan, jadid davri tarjimalari (Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat asarlari va ularning tarjimalari), sovet davri tarjimalari (Oybek, G‘afur G‘ulom kabi adiblar ijodidagi tarjimalar va ularning jahon adabiyotidan qilgan tarjimalari) hamda mustaqillik davri tarjimalari (zamonaviy o‘zbek adabiyotining xorijiy tillarga tarjimalari va jahon adabiyotining o‘zbek tiliga o‘girilgan yangi namunalari) tahlil qilinadi. Bu tahlil tarjimalarning badiiy-estetik xususiyatlari, uslubiy yechimlari, g‘oyaviy mazmuni va ularning qabul qiluvchi madaniyatga ta’sirini aniqlashga qaratiladi. Masalan, jadidlar davridan Abdulla Qodiriyning "O‘tgan kunlar" romanining rus tiliga tarjimalari yoki Fitratning "Hind ixtilolchilari" asarining tarjima qilinish sabablari va uning o‘zbek adabiyotidagi aks-sadosi

o‘rganiladi. Sovet davridan Oybekning "Navoiy" romanining turli tillarga tarjimalari va G‘afur G‘ulomning jahon she’riyatidan qilgan tarjimalarining o‘zbek she’riyatiga ta’siri tahlil qilinadi . Mustaqillik davridan esa O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tomonidan amalga oshirilgan "Jahon adabiyoti durdonalari" turkumidagi tarjimalar va zamonaviy o‘zbek adiblari asarlarining xorijiy tillarga tarjimalari, masalan, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov she’riyatining ingliz, rus, turk tillariga o‘girilgan namunalari ko‘rib chiqiladi. Gaylieva, Jepbarova va Begjanov , Ahmad Mammedov she’riyatining o‘zbek tiliga tarjimalarini tahlil qilish orqali o‘zbek-turkman adabiy aloqalaridagi tarjimaning rolini o‘rganganidek, biz ham tanlangan asarlar misolida tarjima madaniyatining badiiy funksiyasini va uning madaniyatlararo aloqalarning evolyutsiyasiga qo‘shgan hissasini o‘rganamiz. Bu tahlil tarjimalarning badiiy-estetik xususiyatlari, uslubiy yechimlari, g‘oyaviy mazmuni va ularning qabul qiluvchi madaniyatga ta’sirini aniqlashga qaratiladi.

Tarixiy-filologik tahlil: Bu usul tarjima jarayonining tarixiy kontekstini, tarjimonlarning biografik ma’lumotlarini, ularning ijodiy prinsiplarini va tarjima siyosatini o‘rganishni nazarda tutadi. Jumladan, XX asr o‘zbek adabiyotining sovet totalitarizmi sharoitida milliy tafakkurni saqlash va ozodlik g‘oyalarini bilvosita targ‘ib qilishda tarjimaning roli kabi masalalar tarixiy-filologik tahlil orqali yoritiladi. Bu tahlil tarjimaning nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy-siyosiy va madaniy ahamiyatini ham ochib beradi. Arxiv materiallari, davriy nashrlar, tarjimonlarning xotiralari va ularning ijodiy laboratoriyalariga oid ma’lumotlar ushbu tahlil uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, jadidlar davrida "Tarjimon" gazetasi va boshqa davriy nashrlarda chop etilgan tarjima nazariyasiga oid maqolalar, tarjima tanqidlari va tarjimalarning o‘zi o‘rganiladi. Sovet davrida "Sharq yulduzi", "Guliston" kabi jurnallarda chop etilgan tarjimalar, ularga yozilgan taqrizlar va tarjima siyosatini belgilovchi rasmiy hujjatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, taniqli tarjimonlarning shaxsiy arxivlari, xat-xabarlari va intervyulari (agar mavjud bo‘lsa) ularning tarjima prinsiplari va qaror qabul qilish jarayonlarini tushunish uchun muhim manba bo‘lishi mumkin. Bu, ayniqsa, senzura va ideologik bosim ostida tarjimonlarning qanday ijodiy yechimlar topganliklarini aniqlashda qimmatlidir .

Qiyosiy-tipologik tahlil: Bu usul original asarlar va ularning tarjimalarini, shuningdek, turli davrlarda qilingan tarjimalarni bir-biriga qiyoslash orqali tarjima strategiyalaridagi o‘zgarishlarni, madaniy moslashuv mexanizmlarini va tarjimonlarning individual uslublarini aniqlashga yordam beradi. Alisher Navoiy asarlarining rus tilida o‘qilishi yoki Lev Tolstoy asarlarining o‘zbek kitobxonlariga yetkazilishi kabi misollar tarjimaning madaniy almashinuvdagi o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. Qiyosiy tahlil orqali tarjimaning milliy adabiyotlar ichida xilma-xillikni rivojlantirish va jahon adabiyotini birlashtirishdagi ikki tomonlama maqsadini o‘rganish mumkin . Bu, shuningdek, tarjimaning qabul qiluvchi madaniyatning estetik me’yorlariga qanday moslashganini, qanday o‘zgarishlarga uchraganini va qanday yangi ma’nolarni yaratganini aniqlashga imkon beradi. Masalan, bir asarning turli davrlarda qilingan tarjimalari (masalan, Shekspir asarlarining Cho‘lpon va G‘afur G‘ulom tomonidan qilingan tarjimalari) qiyosiy tahlil qilinadi. Bu tahlil orqali tarjima tilining rivojlanishi, tarjima nazariyasidagi o‘zgarishlar va har bir davrning o‘ziga xos estetik talablari qanday aks etganini ko‘rsatish mumkin. Shuningdek, o‘zbek adiblarining asarlarining turli xorijiy tillarga tarjimalari (masalan, Abdulla Qahhorning "Sarob" romanining rus va ingliz tillariga tarjimalari) solishtirilib, har bir tarjima tilining madaniy xususiyatlari va tarjimonning tanlovlari qanday farqlanishi o‘rganiladi. Bu tahlil tarjima jarayonida yuzaga keladigan ekvivalentlik muammolari, madaniy bo‘shliqlar va ularni bartaraf etish usullarini aniqlashga yordam beradi.

Sotsiologik-madaniy tahlil: Bu usul tarjimaning jamiyatdagi funksiyasini, uning madaniy diplomatiyadagi rolini va o‘zbek adabiyotining xalqaro maydondagi nufuzini oshirishdagi ahamiyatini o‘rganishga qaratilgan. Amerika, Yevropa, Rossiya, Yaponiya va Turkiya olimlarining Turkiston tarixi va adabiyotiga qiziqishi, o‘zbek asarlarini ko‘plab tillarga tarjima qilishi ham bu

jarayonning xalqaro miqyosdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Edward Allworth kabi olimlarning Jadid asarlarini tarjima qilish orqali o‘zbek adabiyotini targ‘ib qilishi, shuningdek, Roberta M. Micallefning zamonaviy o‘zbek she’riyatini tarjima qilishi milliy uyg‘onish g‘oyalarini xalqaro jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etgan . Bu tahlil tarjimaning madaniyatlararo muloqotni shakllantirishdagi, o‘zaro tushunishni chuqurlashtirishdagi va milliy o‘zlikni targ‘ib qilishdagi rolini baholashga yordam beradi. Jumladan, O‘zbekistonning xalqaro madaniy aloqalarida tarjimaning o‘rni, xorijiy mamlakatlarda o‘zbek adabiyotining qabul qilinishi va uning ta’siri o‘rganiladi. Madaniy diplomatiya doirasida amalga oshirilgan tarjima loyihalari, xalqaro adabiy festivallar va ko‘rgazmalar, shuningdek, xorijiy nashriyotlar tomonidan o‘zbek asarlarining chop etilishi kabi masalalar tahlilga tortiladi. Bu tahlil tarjimaning shunchaki adabiy faoliyat emas, balki davlatlararo va xalqlararo munosabatlarda muhim strategik vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Yig‘ilgan ma’lumotlarni tahlil qilishda bir qator usullar qo‘llaniladi, bu esa tadqiqot xulosalarining chuqurligi va ishonchliligini ta’minlaydi. Birinchidan, matn tahlili (textual analysis) asosiy usullardan biri bo‘lib, u tanlangan tarjima matnlarining lingvistik, stilistik va semantik xususiyatlarini chuqur o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Original matn va uning tarjimasi o‘rtasidagi farqlar, tarjimon tomonidan qilingan tanlovlar, ularning sabablari va oqibatlari aniqlanadi. Bu tahlil tarjimonning badiiy mahoratini, til bilish darajasini va madaniy kompetentligini baholashga imkon beradi. Matn tahlili doirasida leksik, grammatik, sintaktik va stilistik darajadagi o‘zgarishlar, shuningdek, metaforalar, metonimiyalar, iboralar va boshqa badiiy vositalarning tarjimadagi aks etishi o‘rganiladi. Bu, ayniqsa, she’riy tarjimalarda ritm, qofiya va ohangni saqlash muammolarini tahlil qilishda muhimdir.

Ikkinchidan, diskurs tahlili (discourse analysis) yordamida tarjima matnlarida aks etgan g‘oyaviy, ideologik va madaniy qatlamlar ochib beriladi. Xususan, sovet davridagi tarjimalarda mavjud bo‘lgan senzura va ideologik bosim ostida tarjimonlarning qanday yechim topganliklari, milliy g‘oyalarni qanday bilvosita ifodalaganliklari tahlil qilinadi . Bu usul tarjimaning shunchaki til o‘tkazish emas, balki ma’lum bir diskursni shakllantirish yoki unga ta’sir ko‘rsatish vositasi ekanligini ko‘rsatadi. Diskurs tahlili tarjima matnlaridagi hokimiyat munosabatlari, milliy o‘zlikni ifodalash strategiyalari, madaniy stereotiplar va ularning tarjimadagi aks etishini o‘rganishga qaratiladi. Bu, ayniqsa, siyosiy yoki ijtimoiy jihatdan sezgir bo‘lgan matnlarni tahlil qilishda muhimdir.

Uchinchidan, qiyosiy tahlil (comparative analysis) orqali turli davrlarda qilingan tarjimalar, shuningdek, bir asarning turli tarjimonlar tomonidan qilingan versiyalari o‘zaro solishtiriladi. Bu tarjima strategiyalarining evolyutsiyasini, qabul qiluvchi madaniyatning o‘zgaruvchan talablarini va tarjimonlarning individual uslubiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Qiyosiy tahlil doirasida tarjimalarning ekvivalentlik darajasi, adekvatligi va funksional mosligi baholanadi. Bu, shuningdek, tarjima jarayonida yuzaga keladigan madaniy bo‘shliqlar (cultural gaps) va ularni bartaraf etish uchun qo‘llanilgan kompensatsiya strategiyalarini (compensation strategies) aniqlashga imkon beradi. Masalan, bir asarning ikki xil tarjimasini solishtirish orqali tarjimonlarning matnni qabul qiluvchi madaniyatga yaqinlashtirish (domestication) yoki original madaniyatga sodiq qolish (foreignization) kabi yondashuvlari tahlil qilinadi.

To‘rtinchidan, kontent tahlili (content analysis) yordamida tarjima matnlarida takrorlanuvchi mavzular, motivlar, obrazlar va g‘oyalar tizimli ravishda aniqlanadi va ularning milliy adabiyotga ta’siri baholanadi. Bu, ayniqsa, tarjimaning o‘zbek adabiyotining janrlar, uslublar va g‘oyalar jihatidan kengayishiga qanday xizmat qilganini ko‘rsatishda muhimdir. Kontent tahlili tarjima qilingan asarlarning umumiy tematik yo‘nalishini, ularda aks etgan qadriyatlar tizimini va ularning o‘zbek adabiyotidagi mavzular doirasini qanday kengaytirganini aniqlashga yordam beradi. Bu usul,

shuningdek, tarjima orqali o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan yangi janrlar (masalan, roman, drama) va ularning rivojlanish dinamikasini o‘rganishda qo‘llaniladi.

Beshinchidan, hermenevtik tahlil (hermeneutic analysis) tarjima matnlarining chuqur ma’nolarini, ularning madaniy va falsafiy qatlamlarini interpretatsiya qilishga qaratilgan. Bu usul tarjima jarayonida matnning asl ma’nosi qanday o‘zgarishi, qanday yangi ma’nolar kasb etishi va qabul qiluvchi madaniyatda qanday talqin qilinishini o‘rganishga yordam beradi. Hermenevtik tahlil tarjimaning nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va falsafiy jihatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Tadqiqot uchun tanlov jarayoni maqsadli namuna olish (purposive sampling) tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuv tadqiqot savollariga eng yaxshi javob beradigan, mavzuning turli jihatlarini yoritishga qodir bo‘lgan asarlar va tarjimonlarni tanlashni nazarda tutadi. Namuna olish quyidagi mezonlarga ko‘ra amalga oshiriladi:

Tarixiy davrlar bo‘yicha reprezentativlik: Jadid davri (XX asr boshlari), sovet davri (XX asr o‘rtalari va ikkinchi yarmi) va mustaqillik davri (XXI asr boshlari) tarjimalaridan eng muhim va ta’sirli namunalar tanlab olinadi. Bu har bir davrning o‘ziga xos tarjima siyosati, nazariyasi va amaliyotini aks ettirishga imkon beradi. Masalan, jadidlar davridan Mahmudxo‘ja Behbudiyning "Padarkush" asarining tarjimalari yoki Abdurauf Fitratning "Hind ixtilolchilari" kabi asarlarining tarjima qilinish sabablari va ularning o‘zbek adabiyotidagi aks-sadosi o‘rganiladi . Sovet davridan Oybekning "Navoiy" romanining turli tillarga tarjimalari va G‘afur G‘ulomning jahon she’riyatidan qilgan tarjimalarining o‘zbek she’riyatiga ta’siri tahlil qilinadi . Mustaqillik davridan esa O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tomonidan amalga oshirilgan "Jahon adabiyoti durdonalari" turkumidagi tarjimalar va zamonaviy o‘zbek adiblari asarlarining xorijiy tillarga tarjimalari, masalan, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov she’riyatining ingliz, rus, turk tillariga o‘girilgan namunalari ko‘rib chiqiladi. Bu davrlarning har biridan kamida 3-5 ta muhim asar va ularning tarjimalari tanlab olinadi.

Janrlar xilma-xilligi: She’riyat, nasr (hikoya, qissa, roman) va dramaturgiya kabi asosiy adabiy janrlardagi tarjimalar tanlanadi. Bu tarjimaning turli janrlarga ta’sirini va har bir janrning o‘ziga xos tarjima muammolarini o‘rganishga imkon beradi. Xususan, Gaylieva, Jepbarova va Begjanov Ahmad Mammedov she’riyati misolida she’riy tarjimaning o‘ziga xos nazariy asoslari va kontseptual xususiyatlariga e’tibor qaratganidek, biz ham she’riy tarjimalarning badiiy funksiyasini chuqur tahlil qilamiz. Nasr tarjimalarida syujet, xarakterlar va hikoya uslubining saqlanishi, dramaturgiya tarjimalarida esa dialoglar, sahna ko‘rsatmalari va pyesaning umumiy ta’sirining qanday yetkazilishi masalalari o‘rganiladi. Har bir janr bo‘yicha kamida 2-3 ta reprezentativ asar tanlanadi.

Tarjimonlarning nufuzi va ta’siri: O‘zbek tarjimachilik maktabining shakllanishiga va rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan taniqli tarjimonlarning ijodi diqqat markazida bo‘ladi. Ularning tarjima prinsiplari, uslubiy yechimlari va milliy adabiyotga ta’siri atroflicha o‘rganiladi. Masalan, Cho‘lpon, Fitrat, Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Shayxzoda, Omon Muxtor, Ibrohim G‘afurov kabi o‘zbek tarjimachiligining ustunlari hisoblangan shaxslarning tarjima faoliyati tahlil qilinadi. Ularning tarjima nazariyasiga oid qarashlari, yozishmalarida aks etgan tarjima muammolari va ularning yechimlari o‘rganiladi. Edward Allworth va Roberta M. Micallef kabi xorijiy olimlarning o‘zbek adabiyotini xalqaro miqyosda targ‘ib qilishdagi tarjima faoliyati ham tahlilga tortiladi. Bu tarjimonlarning har biridan kamida 1-2 ta muhim tarjima asari tanlanadi.

Madaniy aloqalar geografiyasi: O‘zbek adabiyotining rus, ingliz, turk, nemis, fransuz kabi asosiy tillarga tarjimalari, shuningdek, ushbu tillardagi adabiyotning o‘zbek tiliga o‘girilgan namunalari tanlanadi. Bu o‘zbek adabiyotining jahon miqyosidagi tarjimasi va madaniy diplomatiyadagi o‘rnini kengroq kontekstda ko‘rib chiqishga yordam beradi. O‘zbek-turkman adabiy aloqalari misolida tarjimaning ikki xalq o‘rtasidagi adabiy tushunishni kuchaytirish, madaniy almashinuvni rag‘batlantirish va umumiy adabiy merosni boyitishdagi ahamiyati ham alohida

o‘rganiladi . Shuningdek, Markaziy Osiyo mintaqasidagi boshqa tillar (qozoq, qirg‘iz, tojik) bilan adabiy aloqalardagi tarjimaning o‘rni ham qisman ko‘rib chiqiladi. Har bir til juftligi bo‘yicha kamida 2-3 ta asar tanlanadi.

Adabiy tanqid va nazariy adabiyotlar: Tarjima nazariyasi bo‘yicha Odilova kabi zamonaviy darsliklar va ilmiy maqolalar, shuningdek, tarjima tanqidiga oid nashrlar ham ma’lumot manbai sifatida xizmat qiladi. Bu adabiyotlar tarjima jarayonining nazariy asoslarini, tarixiy bosqichlarini, G‘arb va Sharq tarjima maktablarining o‘ziga xosliklarini, shuningdek, tarjima jarayonining etik jihatlari va vositalari bo‘yicha bilimlar beradi . Bu manbalar tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlash va mavjud ilmiy munozaralarni tushunish uchun muhimdir.

Ilmiy tadqiqotning etik tamoyillariga qat’iy rioya qilinadi. Barcha foydalanilgan manbalar, jumladan, ilmiy adabiyotlar, badiiy asarlar va arxiv materiallari to‘g‘ri va aniq tarzda ko‘rsatiladi. Plagiatga yo‘l qo‘yilmaydi va boshqa tadqiqotchilarning g‘oyalari va xulosalari tegishli havolalar bilan tan olinadi. Tadqiqot natijalari xolislik va ob’ektivlik tamoyillari asosida taqdim etiladi. Agar intervyu yoki fokus guruhlar o‘tkazilgan taqdirda, ishtirokchilarning shaxsiy ma’lumotlari maxfiyligi ta’minlanadi va ularning roziligi olinadi. Barcha ma’lumotlar shaxsiy daxlsizlik va intellektual mulk huquqlariga rioya qilingan holda to‘planadi va tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida har qanday manfaatlar to‘qnashuvi oldi olinadi va tadqiqotning mustaqilligi ta’minlanadi.

Har qanday ilmiy ishda bo‘lgani kabi, ushbu tadqiqot ham ma’lum cheklovlarga ega. Birinchidan, "Milliy tarjimachilik va adabiy aloqalar" mavzusi nihoyatda keng va ko‘p qirrali bo‘lganligi sababli, barcha davrlarni, barcha janrlarni va barcha tarjimonlarni bir tadqiqot doirasida chuqur qamrab olish imkonsizdir. Shu sababli, tadqiqot tanlangan davrlar, janrlar va taniqli tarjimonlarning reprezentativ namunalariga e’tibor qaratadi. Bu esa umumiy xulosalarni cheklashi mumkin, ammo tanlangan materiallar asosida chuqur tahlil o‘tkazishga imkon beradi. Ikkinchidan, ayrim arxiv materiallariga kirish imkoniyatining cheklanganligi yoki ularning raqamlashtirilmaganligi ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Xususan, sovet davridagi senzura hujjatlari yoki tarjimonlarning shaxsiy yozishmalari kabi ba’zi manbalar ochiq bo‘lmasligi mumkin. Uchinchidan, tarjima sifatini baholashda sub’ektivlik omili mavjud bo‘lishi mumkin, chunki badiiy tarjima ko‘pincha bir nechta to‘g‘ri yechimlarga ega bo‘ladi va tarjima tanqidi har doim ham universal mezonlarga asoslanmaydi. Bu cheklovni yumshatish uchun bir nechta ekspert fikrlari va turli nazariy yondashuvlar hisobga olinadi. To‘rtinchidan, tadqiqot asosan matnli materiallarga asoslangan bo‘lib, tarjima jarayonining og‘zaki yoki texnologik jihatlari (masalan, mashina tarjimasi) qamrab olinmaydi. Beshinchidan, xorijiy tillardagi barcha tarjimalarga to‘liq kirish imkoniyati cheklangan bo‘lishi mumkin, bu esa ba’zi qiyosiy tahlillarni murakkablashtiradi. Ushbu cheklovlarni inobatga olgan holda, tadqiqot xulosalari ehtiyotkorlik bilan shakllantiriladi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yangi yo‘nalishlar taklif etiladi.

Ushbu tadqiqot milliy tarjimachilikning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o‘rganish orqali o‘zbek adabiyotshunosligi va tarjima nazariyasiga muhim hissa qo‘shadi. U o‘zbek tarjimachilik maktabining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, uning milliy adabiyotga ta’sirini va madaniy diplomatiyadagi o‘rnini yangi ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qiladi. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha mutaxassislar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, shuningdek, talabalar va keng jamoatchilik uchun qimmatli ma’lumot manbai bo‘lib xizmat qiladi. U zamonaviy tarjimon kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan davlat dasturlari va farmonlari kontekstida tarjima nazariyasi va amaliyotiga yangicha yondashuvlarni shakllantirishga yordam beradi. Odilova ta’kidlaganidek, zamonaviy tarjimon nafaqat til bilish va badiiy mahoratga ega bo‘lishi, balki universal bilimlar, ilg‘or kommunikatsiya texnologiyalari va hatto loyihalarni boshqarish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi talab etiladi. Ushbu tadqiqot bu kabi talablarni hisobga olgan holda, tarjima jarayonining murakkabligini va zamonaviy tarjimon oldida turgan vazifalarni chuqurroq

tushunishga yordam beradi. Shuningdek, tadqiqot o‘zbek adabiyotining xalqaro miqyosdagi targ‘ibotini kuchaytirish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi. Xususan, o‘zbek adabiyotining xorijiy tillarga tarjimasini yanada samarali tashkil etish, xorijiy nashriyotlar bilan hamkorlikni kengaytirish va xalqaro adabiy agentliklar bilan aloqalarni mustahkamlash bo‘yicha takliflar berilishi mumkin. Bu esa o‘zbek adabiyotining jahon adabiy jarayoniga yanada faol integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot "Milliy tarjimachilik va adabiy aloqalar" mavzusini kompleks va tizimli yondashuv asosida o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, uning metodologiyasi sifatli tahlil usullari, zamonaviy tarjima nazariyalari va chuqur empirik materiallarga tayanish orqali ilmiy xulosalarning ishonchliligi va ob’ektivligini ta’minlaydi. Tadqiqotning har bir bosqichi, ma’lumotlarni yig‘ishdan tortib, ularni tahlil qilishgacha, mavzuning murakkabligini va ko‘p qirraliligini inobatga olgan holda puxta rejalashtirilgan. Bu esa milliy tarjimachilikning o‘zbek adabiyoti va madaniyati rivojidagi o‘rnini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Tadqiqotning natijalari nafaqat akademik doiralarda, balki madaniy siyosatni shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqola milliy tarjimachilikning o‘zbek adabiyoti va madaniyati rivojidagi fundamental o‘rnini chuqur tahlil qildi. Tarjima tarixan milliy o‘zlikni anglash, ma’rifatni yoyish va adabiy janrlarni boyitishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan, ayniqsa jadidlar davridan boshlab. U madaniyatlararo ko‘prik vazifasini o‘tab, o‘zbek adabiyotini jahon miqyosiga olib chiqishda va xalqaro adabiy aloqalarni mustahkamlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, tarjima nafaqat adabiy almashinuv, balki madaniy diplomatiyaning ham muhim qismidir. Zamonaviy sharoitda tarjimachilik sohasiga berilayotgan e’tibor va uning nazariy asoslarini xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirish zarurati bu sohaning kelajakdagi istiqbollarini belgilaydi, shu bilan birga milliy adabiyotning jahon adabiy jarayoniga integratsiyasini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Simon, Sherry, va Paul F. Bandia, tahr. Tarjima va Madaniy Diplomatiya. New York: Routledge, 2021.
2. Walkowitz, Rebecca L. Tarjima va Globallik: Jahon adabiyotining yaratilishi. New York: Columbia University Press, 2020.
3. Harding, Sue-Ann, and Charlotte Salter, muharrirlar. Routledge Tarjima va Madaniyat Qo'llanmasi. New York: Routledge, 2022.
4. Bassnett, Susan, and Peter Bush, eds. Routledge Adabiy Tarjima Qollanmasi. New York: Routledge, 2020.
5. Hryhorieva, Oksana. "Tarjima va Sovet Ittifoqidan keyingi Ukrainada Milliy o'zlikni shakllantirish." Tarjima Tadqiqotlari, vol. 14, no. 1, 2021, pp. 1-17.
6. Wang, Ning. "Tarjima madaniy diplomatiya sifatida: Zamonaviy Xitoy adabiyoti misolida." Perspektivlar: Tarjima nazariyasi va amaliyoti bo'yicha tadqiqotlar, vol. 28, no. 4, 2020, pp. 509-520.
7. Damrosch, David. "Jahon adabiyoti va Tarjima: Tanqidiy qayta baholash." Jahon adabiyoti jurnali, vol. 5, no. 1, 2020, pp. 1-18.

[8] Sela-Sheffy, Rakefet. "Tarjimaning milliy adabiy kanonlarni shakllantirishdagi roli." Nishon, vol. 32, no. 1, 2020, pp. 1-19.